Schulzhytta på Stormoen - stedet der natur og kultur møtes

Av Arne Espelund

Av alle de stedene som hører med til TTs rutenett står Schulzhytta for noe spesielt. Det er ikke de høye toppene som frister eller vannet med mange ulike stemninger som tiltrekker deg. Det er snarere Roltdalen som del av et kulturlandskap som inviterer deg til å oppdage området og stemme til ettertanke.

Det er lett å finne den roen du trenger for å leve deg inn i miljøet, som selvsagt begynner som en helhet. Men om du vil gå i dybden og forstå sammenhenger, så bør du begynne med geologien, som ble et grunnlag for vekstlivet, og dermed for dyr av mange slag. Etter hvert tok også menneskene området i bruk til mange ulike aktiviteter: jakt og fiske, jernframstilling, bryting av kobbermalm, bryting av kvernstein og seterdrift. Vi kan spore slik aktivitet i alle fall 1800 år tilbake i tid.

Mange har nok forbundet Roltdalen fra gammelt av med samer og reindrift. Tamreindrifta baserer seg på det samme råstoffet som villreinen i si tid levde av. Uten å legge inn noen historisk tolkning kan vi vel være enige om at tamreinflokkene vi ser i våre dager og som hører til samene i Meråker og i Tydalen, er tidløse i dette terrenget. Den første reinen kom kanskje da isranden trakk seg tilbake for omlag 10 000 år siden, for det er groen på den frigjorte barmarka som smaker aller best. Villreinen var ettertraktet på grunn av både kjøtt, skinn, horn og bein, og det må ha vært jakta på den fra de tidligste tider. Når jeg står på randen av det imponerende overløpspasset for den bredemte sjøen øst for Stormoen og ser de bratte skrentene, får fantasien meg til å tenke på driving av villrein utfor stupet. (I dag er det bare en ørliten bekk som renner gjennom gjelet).

Jern i fjellet

Vi har kan hende nokså klare forestillinger om jakt og fiske i de eldste tidene. Vanskeligere er det å fatte at det så langt inne i fjellheimen ble drevet jernframstilling i stor stil på 300-tallet. Hvordan oppsto kunnskapen, som var typisk for de indre Trøndelagsbygdene fra Rugldalen i sør til Namdalen i nord? På hvilken måte ble ovnene drevet? Hvorfor valgte de å lage jern på et sted som ligger så langt fra bygda? Hvor er "infrastrukturen" i form av boplasser, bygder med korndyrking, og et folketall kanskje 10 ganger tallet på jernsmeltere?

Levningene taler imidlertid sitt stille språk. Slagg er funnet på den flate moen, der det i dag står et rødt seterhus. Om denne slaggen skrev lærer Emstad i 1930:
«Himmelfartsdag 1930 var jeg og lærer Kjøsnæs i vei og målte og fotograferte jernvinningsovnen på Stormoen, Roltdal. Vi hadde regn hele dagen og store elver med iskaldt vann å vade over, men vi kom da frem og fikk målt, fotografert og tok prøver av kull, slagg og stenheller.

Vi rev ut en del av den murte kjellervegg og fikk da se tversnitt av jernovnen som så ut til å være skåret tvert igjennem av kjellerveggen. Den lå ca. 15 cm under jordoverflaten var 63 cm vid i botnen og 120 cm vid oventil med dybde 85 cm fra jordoverflaten og til botnen. Rundt var satt store flate stenheller, hvorav en dekket hele vestsiden

Jernslagg fra Stormoen.

og sto litt på skrå så det ble en åpning mellem denne og hellen på nordsiden som var langaktig og stod på ende, på sydsiden var også en lignende helle, og mere enn 3 heller så vi ikke. I botnen var bare hardbrent lere uten sten. Hele gryten var fylt med slagg og kull.»

Dette brevet fins i arkivet etter statsgeolog Rolf Falck-Muus (død 1970), sammen med fire andre brev fra Emstad. Stort mer vet vi ikke om anlegget på Stormoen, og det er liten grunn til å grave: Etter husbygging og kanskje også dyrking har anlegget sikkert fått medfart.

Det er slagg fra dette funnet som ligger på peishylla i Schulzhytta. Vennligst la slaggen bli der. Funnet er helt karakteristisk for anlegg fra eldre jernalder - tidsrommet ca. 300 f.Kr. - 500 e.Kr. I Selbu-Tydal er fem slike anlegg blitt datert med 14C-metoden, anvendt på trekolbiter funnet i slaggvarpet. Av denne typen anlegg er det påvist nær 40 i Selbu og Tydal (og ingen fra nyere tid), og et tilsvarende antall i Meråker.

Det var naturlig for Emstad å si at det var selve ovnen han hadde funnet. Men etter utgravinger på Heglesvollen i Forradalføret, Vårhussetra i Hessdalen og også ved Østrungen i Selbu vet vi at gropa var en hesteskoformet slaggrop, murt av stein og beregnet på å ta i mot slagg fra smeltinga. Over gropa sto ei sjakt laget av brent leire, der prosessen som førte fram til fast smibart jern og flytende slagg foregikk. Slaggen rant ned, fylte gropa og størknet, mens jernet ble tilbake som klumper på toppen av slaggen. Gropa kan dermed minne om en septiktank. Etter endt smelting ble slaggen tatt ut gjennom sideåpningen i ovnen og ovnen gjort klar for neste smelting. Men siste gang de smeltet lot de slaggen være igjen i gropa, sikkert for å hindre frostsprengning. Det har lettet tolkningen i det arbeidet jeg har utført ved utgravinger, sammen med og ledet av arkeologer.

Slaggen fra denne typen smelteprosess er meget typisk. Stykkene kan være ganske store og har hulrom med avtrykk som viser årringer i tre. Det betyr at gropa når de skulle begynne å smelte var fylt med et slags rammeverk av kløvet ved, plassert lagvis på kryss og tvers. Dette "gitteret" skulle holde massen på plass oppe i sjakta, inntil alle reaksjonene hadde blitt fullført. Slaggen som ble flytende ved omlag 1100 °C rant i porsjoner ned i gropa og omsluttet vedstykkene. De ble bare forkullet på overflaten. Fordi slaggen senere sprakk opp kom lufta til. Det førte til at restene av ved etter hvert råtnet opp.

Stedet valgt med omhu

Valget av sted var ikke tilfeldig: det er en enorm avsetning av sand og grus kalt smeltevannmasser på terrassen Stormoen. Når regnvann dreneres gjennom slike tykke lag, løses litt av jernholdige mineraler i sanda opp og føres med vannet ned i grunnen. Dypt nede er det ingen tilgang på oksygen fra lufta, noe som bidrar til relativt høy løselighet. Men et eller annet sted tvinger vannet seg fram i dagen, det blir mettet på oksygen, og dermed kan brunlig myrmalm felles ut. Slik myrmalm ser en mange steder i små myrhull. Den minner om brun skokrem. Allikevel er det ikke tegn til noen stor malmdannelse i Roltdalen og andre steder i Selbu - Tydal. Slagghaugene og dermed omfanget på smeltinga virker større både i Stjørdalsdalføret og i Gauldalen.

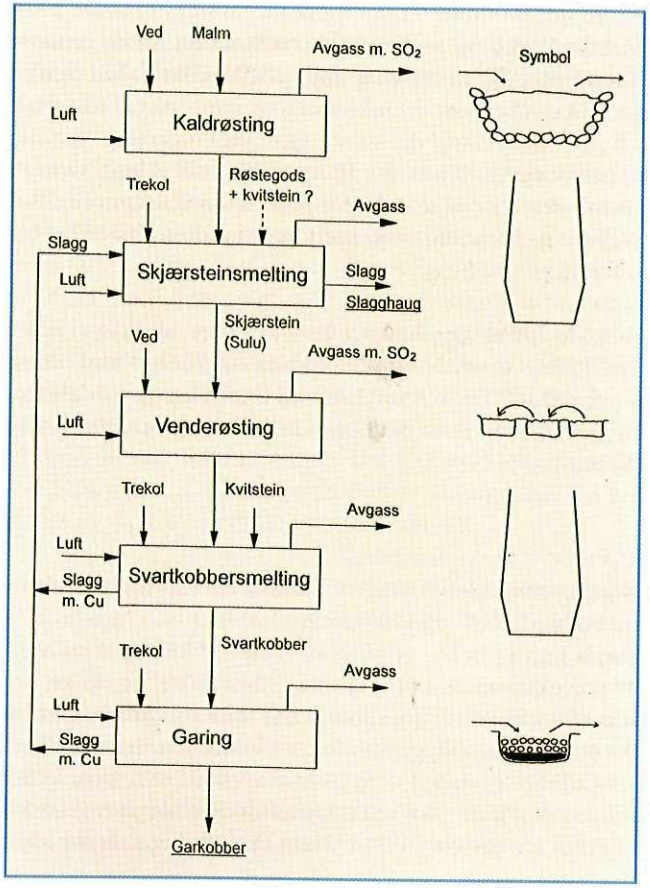

Skjematisk beskrivelse av den gamle jernframstillinga i de indre delene av Trøndelag.

I de siste årene har det vært gjort forsøk med jernframstilling i en tilsvarende nybygd ovn i Skogn. Ut ifra erfaringer og funn er vi kommet til at trekol ble framstilt av ved inne i sjakta, at ved og røsta malm ble tilsatt porsjonsvis i mange omganger, og at ovnene ble drevet med naturlig trekk. Men fram til i dag (1998) har vi ikke lykkes i å lage jern slik våre forfedre klarte. Det jernet som ble tatt ut av ovnen, kjenner vi fra noen få museumsfunn i form av kompakte stykker med vekt på rundt 18 kg. Prosessen er derfor meget imponerende, en kan nesten si elegant (og aller mest for meg som er metallurg!), og er påtruffet i form av funn på et par hundre steder mellom Rugldalen i sør til Namdalen i nord. Det er klart at dette gir oss helt ny informasjon om Norge i ei tid som er lite kjent, både om kunnskap, produksjon, og organisasjon.

Andre steder i Roltdalen der det er funnet slagg er ifølge arkivet etter Falck-Muus på Mølnhusvollen og på Søndre Liavollen. Det første er nevnt også i Rolseths bok Kvernfjellet. Vi har lett etter slagg ved Mølnhusvollen uten å finne noe, mens anlegget på Liavollen, der det må ha vært tre ovner på rad på vestsida av vollen blir undersøkt av meg, så langt det lar seg gjøre uten utgraving. Ved Bleka, like før vi kommer til parkeringsplassen øst for Hersjøen ligger et anlegg, som lærer Buland har påvist. En må være klar over at det bare var myrmalm som var råstoff i den eldste tida. Det var først da Mostadmark jernverk kom i drift rundt 1657 at bergmalm ble tatt i bruk i vårt område.

Rundt år 500 ble det slutt med bruk av denne teknikken i hele Trøndelag. Og i Selbu - Tydal samt i bygdene lengre nord ble det ikke laget jern i den neste perioden - fram til Svartedauden. Det ble det derimot i Gauldalen og i Orkdalen. Rundt år 1000 må selbygger ha dratt over fjellet til Gauldalen og hentet seg jern, eller de fikk det fra Nidaros.

Malmbryting og gruvedrift

Noen ny mineralutvinning ble det ikke før bryting av kobbermalm og kvernstein tok til, trolig på 1600- og 1700-tallet.
Høyås gruve passerer en på veien mellom Flora og Schulzhytta. Stien går på nedsida av gruveåpningene. Det er et anlegg med sjakter og stoller, og også en hestevandring, som vitner om et utrolig slit med å få fram kobberholdig malm.
Alt gråberget som ligger tilbake inneholder blanke mineralkorn: de gule er av kobberkis $CuFeS^2$, mens de lysere er av svovelkis FeS2. Dette er noe du kan studere sjøl i haugen av gråberg like ved stien. (Svovelkis ble på engelsk kalt "Fool's Gold", og du skjønner lett hvorfor). I lia ned mot Flora passerer du den idylliske "Renskarsvollen".

Der er det verken tegn til rein eller noe skar. Plassen skulle nok egentlig hete "Malmrenskarsvollen", trolig fordi en mann som drev med handskeiding av malm tenkte å bosette seg der. Grøfter og en kraftig steinmur vitner om stor innsats, og har medført at det står noen kraftige bjørker der. Andre steder i Trøndelag ble en malmrenskar kalt Erzscheider, som det heter på tysk.

Gruva var i drift i to perioder i tidsrommet 1713 - 1761. I første fase ble verket drevet i 14 år, og partisipantene tapte 30 000 daler på denne tida, investeringene i anleggene medregnet. Grunnene var mange: det var mye nytt og uøvd mannskap, gruva lå avsides, og malmen inneholdt i snitt bare 1.6 % kobber. Fram til 1726 var det produsert 931 skippund kobber (ca. 150 tonn).

I tida 1734 - 37 drev bøndene i Selbu verket, men solgte så sine rettigheter til Hans Horneman i Trondheim for 2 100 daler. Han beholdt over halvparten av kuxene (aksjene) så lenge han levde.

Malmen ble etter en viss handskeiding (sortering) frakta til smeltehytta på Hyttbakken ved Mølnåa. Der foregikk framstilling av såkalt svartkobber, som krevde fire trinn etter hverandre: kaldrøsting i store groper (fjerning av litt svovel); smelting i sjaktovn til skjærstein (en lavtsmeltende blanding av Cu, Fe og S) og slagg (sulusmelting); venderøsting i "båser" med fjerning av resten av svovelet, og reduserende svartkobbersmelting i sjaktovn til et urent kobber (med omlag 90% Cu, rest Fe og S). Ved de største smeltehyttene fulgte til slutt en oksyderede raffinering av svartkobberet, kalt garing. Prosessen er vist skjematisk på figuren (Espelund 1998). Trolig var det bare en smelteovn ved Mølnåa. Den ble brukt for sulusmelting kanskje i et par uker, og deretter noen få dager til svartkobbersmelting. Det gikk med store mengder trekol. Luft til ovnene ble blåst inn med blåsebelger, drevet av vasshjul. Når det var aller kaldest, frøs vassrenner og -hjul, og en måtte vente på mildvær.

Verket måtte se seg om etter nye funn. I 1747 ble Kongens gruve nord for Nautfjellet og Dronningens gruve i Bjørneggfjellet funnet, begge i Meråker. Det ble også lett i Tydal, hvor Grønskaret ble funnet i 1745 og Kjøli i 1765.

Noe overskudd ble det ikke ved Selbu kobberverk før de langt rikere gruvene mot Meråker ble åpnet. I noen år ble malm frakta helt til Selbu for smelting. Stormoen var på 1770-tallet på vei til å bli en gruvelandsby, med overnattingsplassplass for kjørekarene. Turen fra gruvene på Meråkersida til Mølnåa tur/retur tok 4 dager. Etter hvert ble Gilsåa hytte i Stordalen bygd opp. I en kort periode ble svartkobberet bragt til

Hyttbakken for garing. Men til slutt foregikk all smeltinga ved Gilsåhytta. Da det etter hvert ble knapt med skog på Stordalen, ble det bygd ny smeltehytte nede i Meråker ved Nustadfoss. Men fortsatt het verket Selbu kobberverk.
I Flora er det mange tufter etter små hus, som må ha vært bergmannsboliger. Ved Rolset står en bergmannsstuggu, gjengitt som tegning i Rolseths bok. Ellers er det lite tradisjon rundt kobbersmeltinga. Langt rikere er minnene om kvernsteinbrytinga, som foregikk helt fram til vårt hundreår, og fikk sogar "kunstig åndedrett" under første verdenskrig. I liten skala foregikk drift helt fram til ca. 1920.

Kvernstein fra fjellet

Den gode kvernsteinen ble brutt ut av en spesiell glimmerskifer med innlagte små krystaller av svart staurolitt eller rød granat. Den forekommer i et smalt belte fra Skarvan i nord og til Bukkhammeren i sør. Ved siden av mange små brudd med forsøksdrift var det stordrift i to adskilte områder kalt Høgfjellet og Kvittyten.
Kvaliteten av steinen er meget godt vurdert i en artikkel av bergmester H. C. Strøm (1820):
De Bjergarter, som til Møllestene bruges, synes rigtigst at kunne ordnes ved at see hen til hvorledes de til dette Brug blive tjenlige, og de kunne da inddeles:
1) i saadanne, som under Malingen skjærpe sig selv, eller altid beholde den skjærende Egenskab.
2) de, som blot ved at males med Sand opskjærpes, og
3) de, som ikkun ved Ophugning kunne blive tjenlige til dette Brug.
Det ser ut til at Selbusteinen hørte med til første type. For at den skulle være tjenlig, var det krav både til størrelsen på de harde kornene og fordelingen. Viktig var kombinasjonen av harde mineralkorn i en bløtere grunnmasse. (Det samme gjelder for tennene på beveren, som har en hard og kvass framside og en myk bakside, og også for slipeskiver med korn av silisiumkarbid, også kalt karborundum). De harde partiklene ble i Selbu kalt tyt. Dernest var det viktig at steinen kunne brytes i passende tykke skiver.
Det ble utviklet både en egen redskap og terminologi, - ikke så rart fordi en knapt hadde naboer som drev med noe tilsvarende. Et såkalt kvernjern - hakke som var spiss i begge ender og hadde stålspisser- var nesten universalredskap. En stor passer ble kalt kompås.
Bryting av Selbusteinen forgikk i vinterhalvåret. Det hadde to grunner: jordbruket krevde innsats nede i bygda i sommermånedene, og dernest opphørte plagen med vanntilsig i gruvehullene vinters dag. Vi kan knapt forestille oss vanskene med lensing før en fikk rør av metall og pumper.
I den eldre tida ble ofte unggutter sendt opp på forhånd for å lense ved hjelp av øsekar med lange skaft.

Steinen ble grovhogd ved bruddet og behandla videre ved såkalte hoggartæl, som det fins mange av spesielt rundt Kvittyten. På senvinteren ble steinen frakta ned til bygda. Manga garder i Selbu hadde et rom på sida av låven for sanddragning av steinen, kalt kvernport. Både store og små var med på å dra steinen rundt. Sand ble øst opp i "øyet" på steinen. Etter denne behandlingen var steinen klar for transport til Trondheim, over fjellet til Røros, eller etter at Meråker- og Rørosbanen var kommet i drift rundt 1880 til nærmeste stasjon i nabodalførene.

Det er en markert skilnad på bruddene i Høgfjellet og ved Kvittyten: i Høgfjellet hadde "felkaran" en slags mannskapsbrakke med rom for 10 - 15 mann, med smie og kanskje plass for en hest, mens det er en annen boform ved Kvittyten, knyttet til nesten 100 små hustufter som er påvist nå i ettertid, hver med plass for 2-3 mann i huset som en gang sto der. Der har det også vært mindre utgravninger, som ikke har gitt entydige svar på alle spørsmål om alder, boform og driftsmåte. Husene er merkelig funnløse. I alle fall er Kvittyten det eldste bruddet.

Bergmester Strøm sier at det bør anlegges en slags bane inn til det dype bruddet. Det var ikke noe bøndene kunne finansiere. Men etter hvert kom de mer kapitalsterke

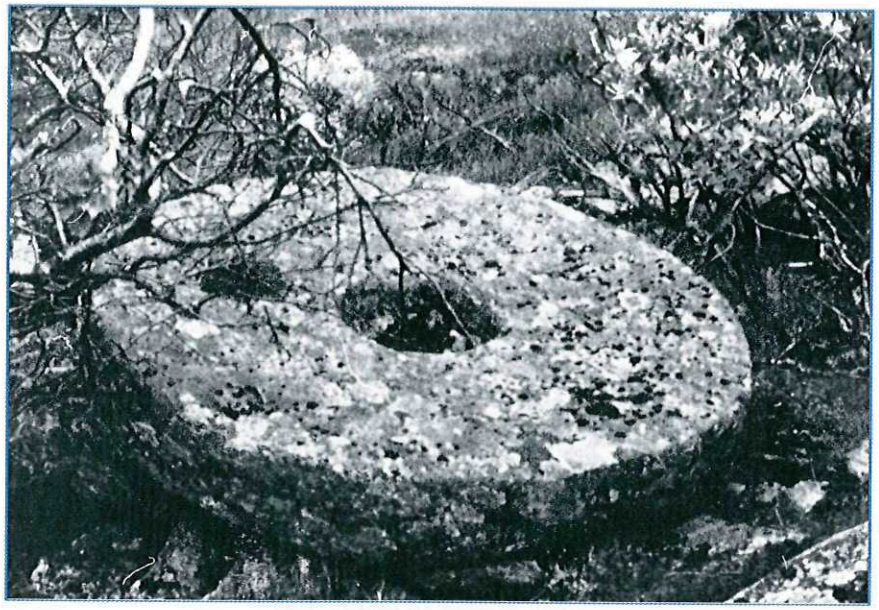

Spora etter kvernsteinbrytinga er mange i Høgfjellet. Foto Ingebrigt Garberg.

handelsmennene Birch og senere også Christophersen inn, slik at det ble sprengt ut for anlegg av en kort skinnegang ved Kvittyten. Dette bruddet har derfor også trekk fra nyeste tid. Bryting av stein foregikk først med handboring og bruk av trekiler, senere ble krutt tatt i bruk.

I alle fall er kvernsteinsbrytinga i Selbu i sin helhet unik, hva enten en vurderer den ut fra geologien, driftsmåten, boforhold eller forholdet til samfunnet. Det er vanskelig å fatte slitet og kulden vinters dag oppe i Kvernfjellet. En måtte få en slags likevekt mellom individuelle retter til bruddene, og samarbeid når steinen skulle tas ut og transporteres. Etter min mening er arbeidet i Kvernfjellet i Norge bare sammenliknbar med organiseringen av brytinga av brynestein i Eidsborg i Dalen, Telemark. Slik kvessestein (på engelsk whetstone, tysk Wetzstein) var et namngjetent produkt helt tilbake til vikingtida, også på Kontinentet. Også Selbusteinen ble eksportert, men neppe før i de siste hundreårene.

I stien mot Selbu som går mellom Høgfjellet og Vargfjellet ligger det masser av små staurolittkrystaller. Språklig er staurolitt interessant: det kommer av σταυροζ (stavros) på gresk, som betyr kors (og fins som ordet staur på norsk!). Hvis du bruker lupe, vil du se at de svarte krystallene ofte former et kors på grunn av såkalt tvillingdannelse.

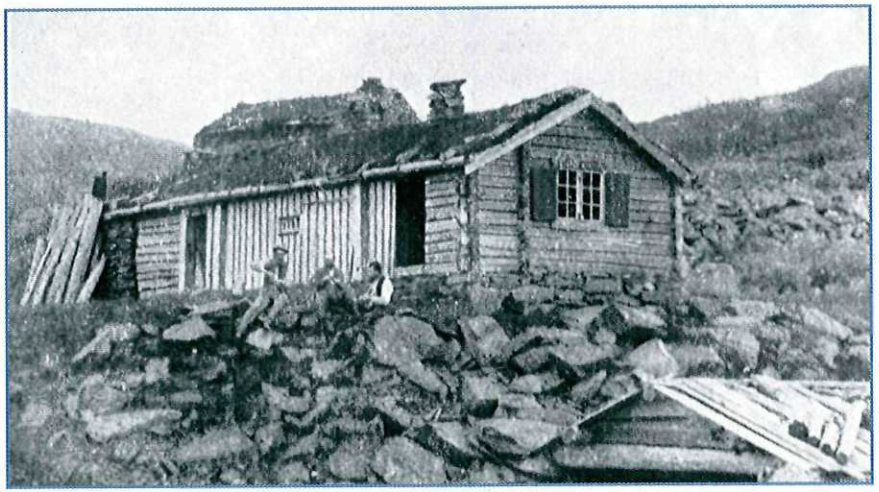

Kvittyten, den gamle arbeidsbrakka ved et av kvernsteinbruddene i Garbergdalen, tjente som "krypinn" for TT gjennom mange år.

Vil du vite mer kan du lese i flere bøker om Kvernfjellet, du kan oppsøke bruddene ute i naturen, stoppe over i bua ved Høgfjellet, eller besøke museet i Selbu: enten bygdemuseet ved kirka eller friluftsmuseet ved Kalvåa. Der er det skuespill hver sommer.

Setring på Stormoen

Veien fra Høgfjellet ble også brukt av dem som skulle setre på Stormoen og andre steder i nærheten, og dermed er vi over i det femte eksemplet på bruk av Roltdalen. Om setringa på Stormoen har Sofie Marstad, f. 1919 skrevet et stykke på nesten 11 sider i et hefte hun sjøl har gitt ut (Marstad u.å.).

På Stormoen - en voll like stor som en gard nede i bygda - var det tre som setra. I alt kan det ha vært nær 40 som holdt til i seterhus på "Roltdala og Nerdala". - Det gjaldt å ha mange dyr på beite. Mjølka fra ku og geit ble foredlet til produkter som holdt seg, slik som smør, kvit og brun ost. Noe av denne maten skulle holde seg vinteren over. Det var viktig at den kunne transporteres i kløv på hesteryggen ned til bygda. Fra omlag 1910 ble det også brukt hest med tohjulsvogn. Det var også nødvendig å skaffe mer vinterfôr enn det garden kunne gi. Dyrene ble gjett, blant annet for å holde dem borte fra slåttemark. På Stormoen ble graset slått, tørka på bakken og hatt inn i hus. Andre steder ble det satt opp høystakker. På vinterføre ble høyet så kjørt til bygda.

Det var vanlig med heimeseter i tillegg til ei langseter som Stormoen. Sofie minnes at de var et par uker først på Børgavollen før de dro til Stormoen, likeens ble heimesetra brukt på sensommeren. Mye av grunnen for slik flytting var å unngå beiting der en skulle slå med ljå.

Vegen var lang, særlig for barn som skulle med. Men Sofie Marstad forteller om to spenennede steder underveis:
Så kom mi åt gjitryggja. Den skull alle førkjenn ga ette, å hvis det va nån som ittje bellt ballanser ette a, så va det tegn på at åm va med ban.
Så kom mi åt Vergli'n. Der er det i stor stenrøse som kalles Verginn. Der stana mi å to'n sten å kasta borti røsa å sa:
"No hi du mat så du spårrå kryttyra vore i såmmår."
Verginn ("Vargen") er samtidig et veimerke: det ligger i stien på vannskillet mellom Krossåa og Rotla. Denne lille symbolhandlingen gjorde barn og ungdom oppmerksom på stedet. Å finne fram til Verginn i tåke eller uvær kunne redde liv. Folkelivsgranskeren Svale Solheim har skrevet om slike kastrøyser og tolket funksjonen. I Neadalen skal det ifølge I. Røset finnes seks slike kastrøyser, noen beregnet på pinner, andre på stein.

I eldre tid ble dyra gjett. En grunn kunne være frykt for rovdyr:
Nedpå Mælnhusvolla vises det ette kloåm åt bønna ti'n kabbe ina føsglugginn, men det va førri vora ti. Det va helst nånn verg som streifa omkring. Inn hond som hette Alarm va me'n verg frå Stormoåm tert'n ha ferri over Storelva borti Flora. - I 1932 va gøpa å på fåråm. På Brattslåtta måtti flere søi bøt med livi.

Fra gammelt har også reinsamer brukt beitene i fjellet:

Rengjetaren fór nå rett som det va å kjøpt se nån smærbit ån ostbit. Innved Rishaugin ha åm trøi. Dem hogg børk å sett samen te håggåa. Oppå Rishaugin ha åm grivi itt høl som åm ha mat ni.
Sofie gir et levende bilde av hvordan dagen og månedene var på Stormoen. Når heimefolket kom på besøk ble det trangt: .. *det måtti vårrå mange oppi sengjinn når hemfælkje kom. Va det tri, låg alle samme vei, men va det fire låg to med høi ni fotenda.*
Siste dagen i setra ble det laga "gumballer", som de skulle gi til alle de møtte på heimvegen. Jeg har sjøl hatt glede av å få gomball omlag 1954 av Halvor Lilleevjen, da han var på vei heimatt til Øverbygda gjennom Flora. Han var en av de siste som setra på Roltdalen (Drøyvollen). Tradisjonen med gumball leste vi også om i dagboka på Hilmosetra Sjøvollen.
De som gjette var støtt våte. Da de kom til bygda på seinsommeren kunne det gå galt: *Mi vart mesta forkjøla for mi tølt ittj å ga tør i fotåm. Mi bruka nå sko, som vatnet gikk ut å in ti.*
Den mjølkesetra vi kjenner har trolig vært i bruk omlag 1000 år. Nedtrapping ble det i åra rundt siste verdenskrig. I våre dager er det så å si bare seterdrift der det er mulig å komme til med bil for å hente mjølka. Likesom på garden blir mjølka oppbevart i ei kaldvelle eller kjøleanlegg, ofte drevet med aggregat.
Det er dermed neppe grunnlag for å sette i gang seterdrift på Stormoen som et tiltak som skal lønne seg. Allikevel kunne en ønske at drift i sammenheng med turisme kunne komme i gang. Det ble forsøkt i 1993.
Seterdrift i Norge er behandlet inngående i Reintons imponerende tre-binds verk (Reinton 1952,1957, 1961). Det fins også en kortere versjon (Reinton 1969). Allikevel er det i de siste årene kommet til mye ny kunnskap. Gjennom pollenanalyse sammen med datering med 14C-metoden kan en påvise hvordan vegetasjonen har utviklet seg i tida etter siste istid. Kanskje det var en annen setertype med småfe (sau, geit) og med større innslag av fangst i eldre tid. Fangstgroper krevde regelmessig tilsyn. Dessuten er det påfallende at de fleste anlegg for jernframstilling - mange av dem 2000 år ganle - ligger på setervoller. Først og fremst forteller det at seterbruk og jernutvinning krevde samme naturtype: en tørr voll ved en bekk, elv eller et vann.

Litteratur:

Roltdalen og Garbergelva. Særtrykk av årboka 1985.
P.O. Rolseth, 1945: Selbu kobberverk. Selbu og Tydal historielag
P.O. Rolseth, 1947: Kvernfjellet.
Arne Espelund: Jernvinna i Selbu og Tydal. Jul i Neadalen 1995.
Kjell Haarstad: Selbu i nåtid og fortid.
Elling Alsvik, Kalle Sognnes, Anne Stalsberg: Kulturhistoriske undersøkelser ved Store Kvernfjellvatn. Rapport. Arkeologisk serie 1981: 1. Vitenskapsmuseet, Trondheim.
Arne Espelund: Vår eldste jernindustri - i fjellet! TT årbok 1996
Arne Espelund: Kobber i "Det nordenfjeldske Bergamt". Arketype forlag. Trondheim 1998. (med artikkel av Ola A. Hårstad: Selbo Kobber-Værk og Tydals Verk (under redigering).
Arne Espelund: Brunosten. Historien til et godt næringsemne gjennom 300 år. 1998.
NN, 1997: Skogen og trebruken i Sør-Trøndelag - et historisk dokument (med artikkel av Arne Espelund: Trevirke til metallframstilling).
Strøm, H.C., 1820: Beretning om Qværneesteensbruddene i Sælboe. (Budstikken 1820 Nr. 59, 60, 61, 62, 65, 66). Christiania.
Sør-Trøndelag fylkeskommune: Kulturverninteresser i Roltdalen. Januar 1998.
Marstad, S., u.å.: Seterdrift og seterliv. Som jeg minnes.. Privattrykk, Selbu.

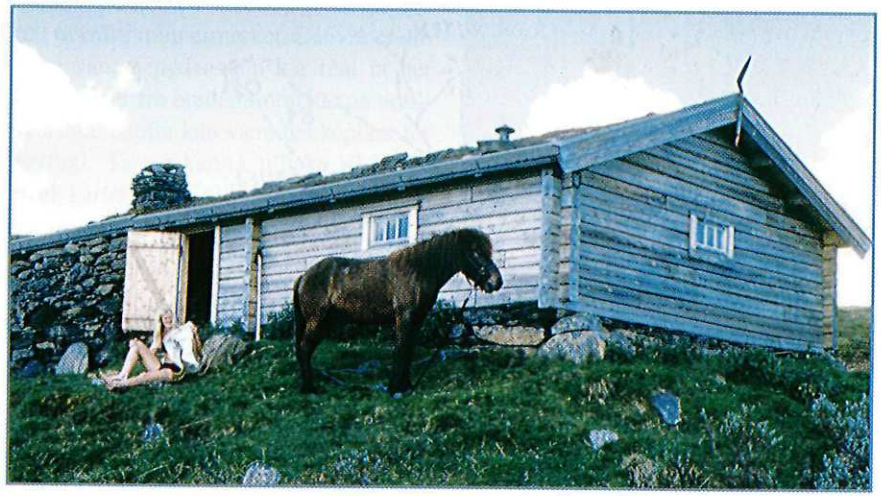

En kvil ved Kvernfjellstua på Høgfjellet; godt for både mennesker og dyr.
Foto Arne Espelund.